

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ НА РІВНІ СІМ'Ї

В даній статті проведено аналіз різних підходів до вивчення соціальних ризиків та їх характерних ознак. Обґрунтовано особливості міграції сучасної України та процесів пов'язаних з нею та розкрито специфіку соціальних ризиків на рівні сім'ї трудового мігранта.

Ключові слова: соціальні ризики, трудова міграція, соціалізація, бездоглядність.

В данной статье проведен анализ различных подходов к изучению социальных рисков и их характерных признаков. Обоснованы особенности миграции современной Украины и процессов связанных с ней и раскрыта специфика социальных рисков на уровне семьи трудового мигранта.

Ключевые слова: социальные риски, трудовая миграция, социализация, безнадзорность.

Viktoria Ryul' Social Risks of the Labour Migration on the Level Of the Family

The given paper analyzes different approaches to the study of social risks and their characteristic features. The peculiarities of migration in modern Ukraine and processes connected with it, specifics of social risks on the level of the family of the labour migrant are analyzed in this paper.

Keywords: social risks, labour migration, socialization, neglect.

Останніми роками підвищився інтерес до соціальних ризиків не тільки в правознавців, а й соціологів, психологів, економістів, філософів. У широкому розумінні усі ризики, які спіткають людину протягом її життя, є соціальними, адже вони зумовлені нашим суспільним буттям. Поняття соціального ризику виходить з права соціального забезпечення у вузькому розумінні цієї групи ризиків, які об'єктивно порушують життєдіяльність людини і пов'язані з соціально-економічними чинниками у державі. При цьому, з огляду на перманентно кризовий стан українського суспільства,

особливої ваги набуває вивчення різних проблемних аспектів трудової міграції, особливо її потенційних соціальних ризиків. Незбалансованість вітчизняного ринку праці, низький рівень доходів, загального добробуту, якості життя населення, зневіра у покращання соціально-економічної ситуації посилюють бажання українських громадян мігрувати за кордон з метою працевлаштування. Особливо гостро ця проблема стоїть у Західному регіоні України, а саме в таких областях як: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька. Саме тому міграційні процеси є актуальними і потребують глибокого вивчення для встановлення основних соціальних ризиків та негативних наслідків у майбутньому.

В останні роки проблеми міграції досліджуються вченими Блинова М., Володько В., Власюк О., Лібанової Е., Позняка О., Ігнатоля Н., Рюль В., Іонцев В., Ивахнюк И., Карпачова Н., Лукашевич М., Левченко К., Малиновська О., Майданік І., Пелех О., Прибиткова І., Ровенчак О., Романюк Т., Супруновський А., Хомра А., Юдина Т. та інші.

Метою дослідження є основні соціальні ризики трудової міграції на прикладі Закарпаття.

Реалізація мети вимагала розв'язання наступних завдань дослідження:

- Аналіз різних підходів до вивчення соціальних ризиків та їх характерних ознак;*
- Обґрунтувати особливості міграції сучасної України та процесів пов'язаних з нею;*
- Розкрити специфіку соціальних ризиків на рівні сім'ї трудового мігранта.*

Сьогодні казати про безлічі соціальних ризиків, що відбивають багатозначності цього терміна. Соціальні ризики на кілька ширшому значенні що у більшості громадських відносин, їх використовують у різних галузях і напрямках наукових досліджень про (політика, економіка,

національна чи інформаційна безпеку, юриспруденція тощо. буд.). Проте, попри інтенсивна розбудова ризикології, досі вченими не запропоновано єдиного узвичаєного визначення поняття соціального ризику. Сьогодні відомі близько 1500 визначень терміна «ризик». Нарешті, саме поняття соціальний також розуміються на широкому (як такої, здійснюваної у суспільстві) і вузькому (пов'язані з основними умовами життєдіяльності людини) його значення. [1]

Поняття соціального ризику з права соціального забезпечення виходить з вузькому розумінні цієї групи ризиків як власне соціальних, т. я. таких, які об'єктивно порушують життєдіяльність чоловіки й пов'язані з соціально-економічними чинниками у державі. Правовим підставою визначення об'єктивних обставин, із настанням яких обличчя має право соціального забезпечення саме як соціальних ризиків, на мою думку, можна вважати положення Основних напрямів соціальної політики на 1997-2000 роки. Зокрема, цього акта закріплює, що гарантує соціальний захист громадян соціальних і фахових ризиків, пов'язаних із утратою заробітку, місця роботи, здоров'я. [2]

Теорія соціального ризику перестав бути нової до галузевого літературі. Свого часу ще 20-х роках її обґрунтовували М.Вигдорчик, М. Семашка, У.Догадов. За ній обличчя отримує декларація про соціальне забезпечення у разі наступу обставин, яке суспільство трактує як правомірно підставу участі непрацюючого у розподілі колективного продукту. [2]

Категорія соціального ризику стала предметом досліджень, і сучасних учених. Так, У. Роїк під поняттям соціальний ризик розуміє можливість настання матеріальної незабезпеченість працівників внаслідок втрати заробітку і працездатності (професійні й загальні захворювання, нещасні випадки як у виробництві, і поза нею). Таке визначення соціального ризику заслуговує на увагу, проте зовсім правильне при характеристиці соціального ризику як інституту права соціального забезпечення. Обґрунтовуючи поняття соціального ризику у такий спосіб, автор обмежує коло потенційних суб'єктів

правовідносин соціального забезпечення («лише робітники»), і навіть звужує перелік підстав, що породжують декларація про матеріальне соціального забезпечення («втрата зарплати внаслідок втрати працездатності»). Очевидний факт, що сьогодні поруч із соціально-економічними причинами зберігаються щонайменше важливі підстави здійснення державою функції соціального забезпечення: фізіологічні (наприклад, потреба соціального забезпечення дитини-інваліда) і демографічні (соціального забезпечення родин із дітьми). До речі, що така соціальний ризик як безробіття теж охоплюють запропонованої ученим дефініцією. [2]

Соціальний ризик - це можливість настання матеріальної незабезпеченості особи через відсутність заробітку з об'єктивних соціально значущих причин, й з додатковими видатками на дітей або інших членів, і навіть із не задоволенням потреб у медичних чи соціальних послугах.

Соціальні ризики з права соціального забезпечення характеризуються такими ознаками: 1) мають тільки об'єктивного характеру: вони наступають незалежно від волі обличчя і неможливо знайти усунуті нею самостійно через зовнішні чинники, а чи не з будь-яких суб'єктивні причини, 2) обмежують (чи порушують) життєдіяльність чоловіки й визначають її соціальну незабезпеченість, 3) закріплені національним законодавством як обставини, внаслідок наступу яких обличчя вимагатиме допомоги держави або суспільства; 4) потенційно закономірними кожному за людини: обов'язково чи, зазвичай, трапляються чи можуть відбутися за певних умов.

Правова природа соціального ризику обумовлює особливу природу права соціального забезпечення яких і визначає функції: попередження можливих матеріальних негараздів особи чи допомога тій особі чи членам його сім'ї, що у особливому матеріальному чи соціальному становищі. [5]

Отже, соціальний ризик - це закріплена законодавством й визнана суспільством соціально-значима обставина об'єктивного характеру, із настанням якого громадяни (члени їхнім родин) можуть втратити тимчасово

чи назавжди гроші на прожиття або потребують додаткового матеріального забезпечення і не можуть самостійно її уникнути.

Що стосується міграційних процесів вони впливають на природне відтворення населення шляхом зміни вікової структури регіонів виходу та населення, трансформацію репродуктивної поведінки контингентів населення, зміни умов життя переселенців, що відбивається на стані їх здоров'я. Міграція впливає і на функціонування та розвиток ринку праці; міграційні процеси сприяють розвитку розширеного світогляду особи, зумовлюють підвищення пристосовності до різноманітних умов життя, а також обмін навиками та досвідом між жителями різних регіонів, поширення корисних знань. Вони призводять до перерозподілу виробників та споживачів матеріальних благ і платних послуг між регіонами та їх підрозділами, змінюють якісні характеристики робочої сили різних регіонів внаслідок нерівномірної участі в міграційних процесах представників різних соціально-демографічних груп. [4]

Міграційні процеси, таким чином, є свого роду демографічною та демоекономічною "інвестицією" в регіони-реципієнти і, навпаки, викликають старіння населення та погіршення трудових ресурсів потенціалу в регіонах-донорах. Особливо велике економічне значення міграція має як фактор урбанізації, що є невід'ємним джерелом кількісного і якісного зростання. Отже, процес міграції завжди є географічним за формою прояву та соціально-економічним за змістом.

Характерними рисами сучасної міграційної ситуації в Україні великою мірою є ліквідація наслідків (помилки) міграційної політики колишнього Радянського Союзу, зокрема:

- репатріація представників депортованих народів та етнічних українців - жертв політичних репресій;
- поступове згасання міграційних контактів з державами Балтійського регіону, Закавказзя, Центральної Азії разом з поглибленням зв'язків з країнами, що не входили до складу колишнього СРСР;

- зменшення інтенсивності стаціонарних міграцій (які пов'язані зі зміною місця проживання і реєструються державною статистикою) разом із становленням і розвитком нового для України виду міжнародного руху населення - трудової міграції. [6]

Широкомасштабні коливання міграційного приросту відбуваються на тлі стабільного зниження інтенсивності стаціонарних міграцій населення.

За відносною інтенсивністю вибуття з України перше місце посідає Ізраїль (у 1999-2000 рр. близько 300 вибулих в розрахунку на 100000 мешканців цієї країни в середньому за рік), далі йдуть Молдова, Росія, Білорусь (30-50 чол на 100000 населення), Німеччина та більшість країн СНД. Основними міграційними партнерами з прибуття населення до України є Молдова (понад 100 осіб на 100000 мешканців), Російська Федерація (28), Вірменія, Ізраїль, Білорусь (17-18). [3]

За 1994-2000 рр. Україна за офіційними даними втратила понад 600 тис. осіб внаслідок міграції, переважно молодого і середнього віку. Сьогодні легально і нелегально за межами України перебувають і працюють близько 5,5- 6,0 млн. осіб, серед яких значна кількість висококваліфікованих спеціалістів і науковців різноманітних спеціальностей. Однак щорічна кількість вибулих до економічно розвинутих країн поступово зменшується:

- по-перше, через вичерпання етнічної складової цього потоку;
- по-друге, внаслідок пом'якшення дії чинників, які стимулюють від'їзд;
- по-третє, завдяки розширенню можливостей проведення зворотної трудової міграції до цих країн без зміни місця проживання.

Для сучасних зовнішніх міграцій населення України характерною є зміна як спрямованості, так і інтенсивності міграційних потоків. Щодо кількісних параметрів трудової міграції даних офіційної статистики немає. За матеріалами преси та оцінками експертів, за кордоном сьогодні працює від 1 до 3 млн. українських громадян. Систематично збільшується чисельність громадян України, котрі виїжджають на сезонні роботи або здійснюють

ділові поїздки за кордон. За деякими даними, тільки з Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей на тимчасові роботи за кордон щорічно виїздить близько 700 тис. осіб, а загалом цей процес охоплює від 5 до 7 млн. громадян України. [8]

Значна частина трудових мігрантів з України працює за кордоном нелегально. За деякими оцінками, спробу працевлаштуватися за кордоном під час поїздки за приватним запрошенням робить половина з тих, хто отримує дозвіл на виїзд. Їх, по суті, можна віднести до категорії напівлегальних іммігрантів, оскільки вони все ж таки мають право на в'їзд у ту чи іншу країну.

Після 1994 р. в еміграційне русло включилися й представники менш кваліфікованих видів праці: будівельники, водії, автомеханіки, слюсарі, офіціанти, домогосподарки. Відтік кадрів за кордон набуває дедалі більших масштабів, українські фахівці займають все нові "ніші" на міжнародному ринку праці.

Чисельність наших співвітчизників за кордоном постійно зростає: у 1998 р. вона становила 24 397 осіб, що на 30% більше, ніж у 1997 р., і вдвоє більше, ніж у 1996 р. Серед країн, у яких офіційно працевлаштовуються українські громадяни, перше місце посідає Греція, на яку припадає третина всіх офіційно зареєстрованих за кордоном трудових мігрантів з України. Значна їх частина працює в Чехії, Швейцарії, на Кіпрі, у Великій Британії та Ірландії. Загалом же протягом 1998 р. українці виїжджали з метою працевлаштування у 45 країн світу.

Понад 80 % наших емігрантів становлять мігранти, які працюють за кордоном на підставі трудового договору (контракту) з закордонним роботодавцем, на другому місці — громадяни, які працюють за договорами підряду (до них належать особи, відряджені українським роботодавцем на роботу за кордон для виконання певного обсягу робіт або послуг згідно з договорами, укладеними між українськими та закордонними суб'єктами господарської діяльності), на третьому — сезонні працівники (особи, які

працевлаштовуються за кордоном протягом відповідного сезону), на четвертому — стажисти (працюють за наймом у закордонного роботодавця за отриманою професією з метою підвищення свого професійного чи кваліфікаційного рівня). [6]

Позитивний вплив міграції для накопичення людського капіталу знижують також такі її негативні соціально-психологічні наслідки, як руйнування сімей, пияцтво, поширення споживацьких настроїв серед молоді, яка втрачає мотивацію до навчання та роботи, вважаючи, що надіслані батьками з-за кордону гроші забезпечать отримання диплома і подальше життя без значних зусиль.

Наприклад, за свідченням лікарів, 78 % ВІЛ-позитивних чоловіків, зареєстрованих у Закарпатській області, є трудовими мігрантами. Ризикована сексуальна поведінка під час роботи на виїзді (як за кордоном, так і на території України) обертається загрозою для життя і здоров'я їхніх дружин і дітей. [8]

Ще більше турбують суспільство наслідки міграції жінок. Статистика свідчить, що для українських жінок-мігранток, порівняно з чоловіками, характерні відносно старший вік, вища освіта, а також більша частка тих, хто працює нелегально. Неможливість приїздити на батьківщину внаслідок нерегульованості правового статусу, а також відносно стабільна зайнятість багатьох жінок-мігранток у сфері обслуговування у віддалених країнах Південної Європи призводять до того, що жінки перебувають за кордоном триваліші строки, ніж чоловіки: за даними дослідження Держкомстату у 2008 р., понад рік за кордоном працювали п'ята частина жінок і лише десята — чоловіків. [7]

Триваліша зайнятість у країнах з відносно вищим рівнем оплати праці обумовлює вищі заробітки жінок, ніж чоловіків-мігрантів. З одного боку це означає, що підтримка сім'ї жінкою-мігранткою може бути більш значущою, особливо враховуючи традиційну пов'язаність із родиною. Проте з другого боку, тривалість перебування жінок за кордоном має значні наслідки для

сімейних стосунків, виховання дітей. Досить красномовними є дані щодо шлюбного стану жінок-мігранток. Так, питома вага розлучених серед них утричі переважає цей показник серед чоловіків, а вдів – у чотири рази. До того ж серед мігранток частка розлучених удвічі більша, ніж серед жіночого населення країни в цілому (11 %). [4]

Якщо в цілому по Україні порівняно з 1995 р., який можна вважати роком розгортання масової трудової міграції, у 2007 р. кількість розлучень залишалася практично незмінною і становила 3,8 % на тисячу населення, то в охоплених масовою міграцією регіонах спостерігалось значне її зростання: коефіцієнт розлучень зріс в Івано-Франківській області з 2,5 % до 3 % у Чернівецькій – з 3,3 % до 3,8, % у Тернопільській – з 2,1 % до 3,1 %²⁴. Красномовною виглядає також динаміка розлучень серед сільського населення, масово залученого до трудової міграції. Згідно з результатами дослідження «Українське суспільство. Соціологічний моніторинг» у структурі української сім'ї у 2008 році подружжя з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них) становить 12,3 %, мати (батько) з дитиною (дітьми) і батьками (або одним із них) - 5,9 %, подружжя без дітей, але з батьками (або одним із них) - 3,8 %. Загалом, порівнюючи частку багатопокілних сімей у 2002 та 2008 роках, можемо констатувати збільшення кількості такого типу сімей: з 19,3 % до 22 %. Варто зазначити, що упродовж цього періоду бачимо тенденцію до незначного коливання частки багатопокілних сімей довкола 1/5 частини від усіх типів сімей. [3]

Наслідком жіночої міграції є трансформація гендерних ролей, традиційних сімейних стосунків. Жінка-мігрантка кардинально змінюється як завдяки набутому досвіду, так і усвідомленню своєї ролі годувальниці. Вона більше не погоджується займати у сім'ї таке ж місце, як і до міграції.

Трансформації сімейних взаємостосунків не можуть обійти стороною дітей. Немає сумніву, що завдяки роботі батьків за кордоном діти краще харчуються, отримують якісне медичне обслуговування, виїжджають на відпочинок, мають гарний одяг, сучасні мобільні телефони, комп'ютерну

техніку тощо. Батьки оплачують їхнє навчання у вищих навчальних закладах. Як свідчать психологи, частина дітей за відсутності батьків стають самостійнішими та відповідальнішими, налаштовуються на навчання. [5]

Разом з тим розлука з батьками завжди є для дитини стресом незалежно від її віку, статі, рис характеру. Тому поряд із позитивним педагогами, психологами стикаються зі значним негативним впливом на дітей міграції батьків. Зокрема, часто спостерігається зниження успішності в навчанні; потрапляння під вплив поганих компаній; труднощі у побудові міжособистісних стосунків з родичами та однолітками; вживання наркотиків, алкоголю; скоєння правопорушень; розвиток хронічних захворювань унаслідок послаблення контролю за здоров'ям дитини; емоційні розлади, відчуття непотрібності й незахищеності від зовнішнього світу; поширення споживацьких настроїв, небажання вчитися чи працювати і, нарешті, формування сталого бажання виїхати з країни. [5]

За оцінками колишнього Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, всього в Україні нараховується до 200 тис. неповнолітніх, у яких один або й обоє батьків виїхали на роботу за кордон. Ця оцінка сформована на основі опитувань, що проводилися органами освіти в охоплених міграцією регіонах. Наприклад, обстеження в Тернополі показало, що у 25,5 % школярів хтось із батьків працював за кордоном, у т. ч. у 4,2 % відсутніми були обоє батьків 29. За даними органів влади Чернівецької області, в 2004 р. у 8 % учнів батьки працювали за кордоном, а в 2008 р. – уже в 11 %, п'ята частина з яких залишилися без обох батьків. В області зафіксовані райони, де частка дітей трудових мігрантів сягала 28 % [8].

За свідченням місцевої влади, понад половину дітей проживали в умовах відсутності одного чи обох батьків понад 3 роки. 47 % з них проживають з одним із батьків, 43 % – з бабусею і (або) дідусем, близько 4 % – з братами та сестрами. Разом з тим 5 % дітей мігрантів проживають з іншими, більш далекими родичами, 0,5 % – у знайомих або сусідів, 0,2 % дітей проживають самі [4].

Саме з останньою групою у першу чергу пов'язана проблема бездоглядності дітей унаслідок трудової міграції батьків. З числа проблемних сімей із дітьми, що потрапили у поле зору соціальних служб (у всеукраїнській базі даних нараховується близько 180 тис. таких сімей), 12 % становлять сім'ї, де хтось із дорослих виїхав на роботу за кордон. [5]

Ситуація, коли сім'ю залишає мати, є особливо складною. За даними опитування українських жінок в Італії, здійсненого у 2003 р. Західно-українським центром «Жіночі перспективи», лише 6,1 % з них не мали дітей, водночас, 28,5 % – мали одну дитину, 46,7 % – двох, а майже 8 % – трьох і більше. Більшість дітей були віком 17–22 роки, майже третина – старші цього віку, проте третина (32,5 %) – шкільного віку, дошкільнят було 5,3 %³³. Таким чином, без належної опіки залишаються передусім діти підліткового віку, коли батьківська увага має особливо важливе значення для становлення особистості. [8]

Як свідчать психологи, підлітки значно болючіше, ніж діти молодшого віку, переживають розлуку з батьками. Понад те, зустрічі з ними відбуваються рідко. Обстеження дітей мігрантів, здійснене психологами Львівської області, свідчить, що понад третину дітей мігрантів мали можливість бачити батьків лише раз на рік (34 %), понад 7 % – ще рідше, а 10,5 % узагалі не бачилися з батьками, які виїхали на роботу за кордон. [5]

Усе це має за наслідок і те, що повернення мігрантів додому для дітей, які тривалий час проживали без батьків, є не менш травматичним, ніж їхній від'їзд. Адже за час розлуки діти виростили, а батьки змінилися. Спроби останніх повернутися до «старих часів» викликають нерозуміння, а то й агресію з боку дітей.

Проблема з дітьми мігрантів інколи виникає і в тих випадках, коли батьки вивозять своїх неповнолітніх дітей за кордон. Наприклад, за інформацією Чернівецької облдержадміністрації, у регіоні є села, де із загального числа дітей шести років до першого класу школи вступає лише третина. Інші виїхали з батьками в Італію, Португалію, Грецію, Росію. Часом

вони перебувають там без необхідних документів (хоча батьки мають дозвіл на перебування, вони не можуть отримати дозволу на возз'єднання сімей і привозять дітей за туристичними візами), тобто не мають доступу ні до належної освіти, ні до медичного обслуговування. Зрозуміло, що в разі повернення таких дітей на батьківщину, вони матимуть проблеми з продовженням навчання в Україні. Цих проблем не уникнути й дітям, які перебували з батьками за кордоном цілком легально. Вони не мусили переживати розлуку, проте повинні були спочатку адаптуватися до життя в іншомовному середовищі, а потім, після повернення, пристосовуватися до цілком відмінних умов на батьківщині. [5]

Отже, до негативних наслідків соціальних ризиків трудової міграції можна віднести: розлучення з сім'єю, зниження професійного рівня, дискомфорт, пов'язаний з інтеграцією в нове культурне середовище. Потенційні ризики нелегального працевлаштування за кордоном значно розширюються і включають можливу дискримінацію та приниження людської гідності, ненормований робочий день, недотримання техніки безпеки на виробництві, загрозу депортації, неможливість отримання кваліфікованої медичної допомоги через відсутність медичного страхування, відсутність гарантій щодо отримання зароблених грошей, залежність від кримінальних елементів, яка нерідко спричиняє загрозу свободі пересування, здоров'ю, життю. Чимало нелегальних трудових мігрантів наражаються на ризик стати жертвами "торговців людьми" й бути залученими до сексуального рабства чи примусової праці.

Література:

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельник и Н. Федоровой. - М., 2000. - С. 13-15.
2. Герасимчук, А. А. Соціологія: навч. посібник / А.А.Герасимчук, Ю.І.Палеха, О.М.Шиян. - 4-е вид., випр. й доп. - К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. - 246 с.

3. Головаха Є. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. - К. : Інститут соціології НАН України, - 2008. - 85 с.
4. Зовнішня трудова міграція населення України: звітні матеріали загальнонаціонального вибіркового обстеження населення з питань трудової міграції I Заг. ред. та упорядкування: Український центр соціальних реформ, Державний комітет статистики України. - К., 2009.
5. Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання : Збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 22 березня 2012 р. - Львів : вид-во НУ «Львівська політехніка», 2012. - 476 с.
6. Качинський А. Б. Розвиток проблеми ризику в Україні: теорія і практика // Стратегічна панорама. - 2002. - № 4.
7. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.
8. Трудова міграція населення Тернопільської області: кількісний та географічний аспекти – Тернопіль, 2002.
9. Щерба Г. І. Основні мотиви міграції трудового населення України (за результатами соціологічних досліджень) / Г. І. Щерба // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Структурна трансформація територіальних суспільних систем (зб. наук. пр.). Вип. 5(67) / НАН України; Ін-т регіональних досліджень; відп. ред. Є. І. Бойко. - Львів, 2007. - С. 232-249.